

УДК 821.161.2-96/-97.09"15/17" : 821.161.1:27-285.4

ЗАСОБИ КОМІЧНОГО В БОГОСЛОВСЬКО-ПОЛЕМІЧНОМУ ТРАКТАТІ ТЕОФІЛАКТА ЛОПАТИНСЬКОГО «ОБЛИЧЕНИЕ НЕПРАВДЫ РАСКОЛНИЧЕСКАЯ»

Катерина Борисенко

Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая
пров. Магнітогорський, 3, м. Київ, Україна, 02094
 <https://orcid.org/0000-0002-0210-743X>
hrinchenkonf@gmail.com

Предметом дослідження є богословсько-полемічний трактат «Обличение неправды расколническая» (1745) Теофілакта Лопатинського, який став реакцією на «Поморские ответы» братів Денисових. Трактат є цікавим передовсім авторською риторикою, а не суто богословськими аргументами. У статті наголошено на впливові української літератури на російську старообрядницьку прозу та її ролі в процесі становлення російської літератури. Окреслюються етапи розвитку старообрядницької літератури. Виокремлюються специфічні риси полеміки з представниками Виго-Лексинської громади. Крім того, визначаються етапи розвитку та стильові особливості, характерні для української богословської полеміки того часу. У статті розглянуто трактат у контексті характерних особливостей української барокової літератури. Також аналізується передмова Арсенія Мацієвича. Науково-методологічною основою дослідження є праці Д. Чижевського, Л. Ушкалова, арх. Ігоря (Ісіченка), І. Бондаревської, М. Сулими, Д. Лихачова, О. Панченка, І. Єрьоміна, Л. Сазонової, Н. Гур'янової та ін. Мета дослідження — окреслити функції сарказму та іронії в трактаті «Обличение неправды расколническая» Теофілакта Лопатинського, який започатковує полеміку богословів «київської школи» з представниками Виго-Лексинської громади. Наукову новизну становить те, що в статті вперше описано засоби комічного в трактаті «Обличение неправды расколническая» Теофілакта Лопатинського (сарказм, сатира, іронія). У результаті дослідження встановлено, що засоби комічного є провідними рисами стилю Теофілакта Лопатинського. Автор вдається до них, щоб створити в уяві читачів образ спільнот старовірів як місць шахраїв та невігласів. Ця думка конотрастує із образом розкольніцьких земель як уособлення зла і свого роду пекельного простору, створеним раніше іншим представником київської школи — Дмитром Тупталом. У тексті «Обличения ...» автори «Поморских ответов» фактично постають як персонажі тексту. Крім того, засоби їх характеристики вказують на поступову секуляризацію літератури.

Ключові слова: сатира; сарказм; іронія; бароко; полемічний трактат; українська література; російська стара віра.

Богословсько-полемічні трактати барокової доби є одним із найяскравіших явищ в історії вітчизняного письменства, адже ці твори були не лише дискусією про суто теологічні питання, а на їх сторінках розгорталася й суперечка про мистецькі, літературні, мовні явища. Однак, якщо полеміка між представниками православ'я та католицизму має ґрунтовну рецепцію в нашій гуманітаристиці, що засвідчують праці М. Сумцова, В. Перетца, І. Франка, а перегодом П. Яременка, В. Колосової, Л. Ушкалова та ін., то тексти представників київської школи, спрямовані проти російських старообрядців, ще потребують докладнішого вивчення. З-поміж іншого — і з'ясування ролі комічного як одного зі стилетворчих засобів у цих трактатах.

Зазначмо, що барокові курси теорії красномовства в Києво-Могилянській академії чимало уваги приділяли дотепам, гумору, сарказму, іронії. Зокрема Теофан Прокопович розглядає їх у «П'ятій книжці» своєї праці «Про мистецтво риторичне», де править про комічне як один

із провідних засобів «збудження» людських почуттів.

Про барокову сміхову культуру писали українські дослідники Д. Чижевський, Л. Ушкалов, арх. Ігор (Ісіченко), І. Бондаревська, М. Сулима та ін., проте в цих студіях переважно йдеться про твори «низового» бароко, а полемічні розправи вітчизняних інтелектуалістів, спрямовані проти старовірів, залишаються поза увагою або їх згадують принагідно.

Про природу комічного в бароковій полеміці між старообрядцями та представниками офіційного православ'я писали російські науковці Д. Лихачов, О. Панченко, І. Єрьомін, Л. Сазонова, Н. Гур'янова, проте в їхніх працях перевага віддавалася доробку старообрядців.

Відтак метою нашого дослідження є окреслити функції сарказму та іронії в трактаті «Обличение неправды расколническая» (1745) Теофілакта Лопатинського, який започатковує полеміку богословів «київської школи» з представниками Виго-Лексинської громади.

Як відомо, митрополит уславився своєю протидією старообрядцям. Так, іще будучи Чудовським архимандритом, він очолив особливий відділ у розкольницьких справах, який у 1722 році було створено при Святійшому Синоді. До того йому кілька разів доводилося «ув'язувати» старовірів. Ставши митрополитом Тверським, Теофілакт у своїй єпархії відчув потужний спротив офіційній церкві та державній владі з боку розкольників, які мали велику підтримку місцевого населення. Усе це спонукало його до ґрунтовного вивчення підложжя самого цього явища.

Безпосередньо до написання «Обличение неправды расколническія» Теофілакт узявся 1723 р. У передмові до трактату йдеться про причини створення тексту, зокрема про мандрівку ієромонаха Неофіта до розкольників і відповіді на запитання Святійшого Синоду, які були написані братами Денисовими й отримали назву «Поморские ответы».

Свою полемічну розправу митрополит Тверський подав до Св. Синоду в 1734 році, однак через ув'язнення Теофілакта його трактат було надруковано лише 1745 року (уже після смерті автора) за участі архієпископа Ростовського Арсенія Мацієвича.

Ключова теза передмови, яка буде розкриватися протягом усього тексту: старовіри не відрізняють церковних догматів, що є засадничими для всіх православних, від обрядів, які є зовнішніми атрибутами, а тому можуть різнитися, не шкодячи вірі.

У своєму творі Теофілакт саркастично характеризує старообрядницьких учителів, зокрема авторів «Поморских ответов»: «Сіи же аки скоти безсловесніи, невѣдушіи яже глаголют, ни о них же утврждают, злобою упрямства ослѣпленніи...», «Бога не боящеся и человекѣ не стыдящеся песіими челюстьми лают» (1745, арк. 2 зв., перша пагінація) тощо. Відтак автор пояснює свій гнів тим, що змушений укотре звертатися до тих само аргументів, які вже було наведено в книжках «Жезл правления» Симеона Полоцького, «Цвѣт духовный» Афанасія Холмогорського, «Розыск...» Димитрія Ростовського, «Пращица...» Питирима та ін., написаних «на врачеваніе языкоболія их» (1745, арк. 2 зв., перша пагінація). Можемо зазначити, що за такої ситуації додати щось нове до суперечки було доволі складно, до того ж змінилася й художня манера протилежної сторони. Розкольники вже не вважали освіту злом, яке підриває устої їхньої віри, навпаки, вони йшли до шкіл, де засвоювали нові знання, зокрема й теоретико-літературні, щоб використовувати їх для оборони власної віри. О. Панченко зазначав:

Брати Денисови були блискучими філологами, що засвідчують монументальні «Поморские ответы». На Визі спостерігали за російським книжковим ринком і добре знали літературні

новини. За задумом братів Денисових, Виго-Лексинська громада мала стати літературним центром, конкурентоздатним суперником офіційної церкви. Тому звернення до досвіду українсько-польського і російського бароко є показником того, що для стороннього спостерігача цей напрям був провідним. (Панченко, 1980)

Зазначмо, що ця ситуація нагадує історію православного-католицьких змагань в Україні межі XVI–XVII століть, коли вітчизняні богослови йшли навчатися до єзуїтських колегій, щоб потім гідно протистояти супротивнику. Урешті докорінно різниться й сама мова «Поморских ответов» — це виважений виклад, позбавлений отих нарочитих «вякання / варнякання / воркотні», притаманних Пустозерській прозі, й так само її автори вже не перебирають на себе маску юридичних. Відтак можемо відстежити й те, як поступово починає формуватися літературна російська мова.

Теофілакт Лопатинський мусив урахувати все це. Тож головною стратегією він обирає риторичну вправність, одними з провідних ознак якої є іронія, сарказм і сатира. Як слушно зазначає І. Бондаревська, «сатира — справа освічених, які перебирають собі право бути над подіями і впливати на них» (2005, с. 235). Варто завважити й іще один присутній момент: якщо полеміка з представниками кола Авакума все ж звернена не так до проводирів розколу, як до громади, а трактати представників київської богословської школи постають на основі проповідей, то тут уже відбувається апелювання безпосередньо до авторів «Поморских ответов», і Лопатинський мусив спростовувати кожен обґрунтований ними тезу, а самі брати Денисови ніби стають персонажами твору, яких характеризує письменник. Відтак Теофілакт намагається кожен свій аргумент звернути до заперечення засадничих для старовірів текстів «Кирилової книги», «Книги про віру», рішень Стоголового собору.

Архієпископ Тверський прагне висловити свою зневагу до опонента. Теофан Прокопович зазначав у своїй риторичній:

Почуття гніву дуже полум'яне, подібне до любові, але ще сильніше та більш бурхливе, тому вживати треба високий стиль, довгі періоди, пристрасні фігури: вигуки, заклинання, заклики, прокляття, замовчування тощо. Крім того, додається іноді сарказм, щоб зневажити того, хто інших зневажає, і начебто знищити його ж мечем. Коли ж описуємо чийсь гордість, тоді можна вживати і жарти, і насмішку. Це саме варто зберігати й при збудженні обурення. (1979, с. 317–318)

Фактично, говорячи про «вже сказане» попередниками, Лопатинський віднаходить нові,

доволі несподівані контексти. Так, учителі старовірів у нього співвідносяться з ефіопами: «очерненні злоумієм, которых вся рѣки богословныя и моря омыти не могут» (1745, арк. 2 зв., перша пагінація). Принагідно зазначмо, що до образу ефіопа неодноразово звертався також Дмитро Туптало, та якщо у святителя він є символом духовної темноти, то в Лопатинського це образ темноти інтелектуальної. Переконавання старовірів у тому, що їхнє життя в усамітненні й вигнанні наближує їх до християнських мучеників, і їхні погляди на Російську державу як «царство Діоклітіанове», а також невизнання ними аргументів у згаданих вище текстах, спрямованих проти їхніх переконань, дає Лопатинському підстави оголосити їх «безумними». І вжити такі порівняння-насмішки, які мають продемонструвати зневагу до опонента, висловити обурення. У своїй «Риторичі» Теофан Прокопович зазначав, що обурення викликають люди, які посідають у суспільстві невинувато високе місце, хоча самі його не гідні (1979, с. 315). Саме такими людьми, на думку Теофілакта, і є проводирі розкольників.

Отже, ще одна стрижнева теза передмови, яка розроблятиметься протягом тексту: розкольники — «глибина зол».

Зазначмо, що «Обличеніє неправды расколническія» мають також передмову Арсенія Мацієвича, який готував трактат до друку. У ній найперше йдеться про причини, з огляду на які книжка так довго не видавалася. Далі текст рясніє біблійними цитатами, що було ознакою тогочасної книжності, й коротко повторює основні тези передмови Лопатинського, хоча вирізняється більшою нервозністю й агресивністю стилю. Святитель Арсеній, апелюючи до тексту псалмів, закликає «браздами и уздою челюсти их востягнути», потім згадує Соломонове «Не отвѣщай безумному по злобѣ его...», але одразу, ніби схаменившись, наголошує: «Да не возносят всуе, как олонецкіи, так і прочіи лжеучители и пустынножители бѣсовскіи и да не воздвижут на высоту рога своего нечестивого: Церковь Божию, Тайны божественныя, и вся заслуги Христовы <...> безбожнѣ хуляще...» (1745, 2 зв., б. п.). Урешті, автор звертається до священників із закликом пильнувати громаду й повторює вже згадані Лопатинським слова Соломона: «Отвѣщай безумному к безумію его...»

Сарказм, до якого вдається владика Арсеній, зумовлений вочевидь тим, що попри значні зусилля офіційної церкви старообрядництво все більше зміцнювало свої позиції. При цьому популярність воно мало не лише серед неосвіченого простолюдю (тут варто згадати, що й Симеон Полоцький, і Стефан Яворський, і Дмитро Туптало вважали, ніби побороти старообрядництво можна освітою, тому багато уваги приділяли школі), а й серед населення, яке володіло книжними знаннями. Тож сарказм, іронія, сатира стають провідними риторичними прийомами, адже

вже передбачають наявність читача-інтелектуала.

Загалом передмова Мацієвича дуже лаконічна, хоча при цьому емоційно насичена, й радше є даниною традиції, та можемо припустити, що повніше висловити свої думки автор мав намір у тексті передмови до «Дополнительного обличенія отвѣтов расколнических», про що свідчить опис, так само вміщений у журналі «Православный собеседник», ця книжка складалася з 32 статей (1861, с. 349–393).

Засоби комічного також виконували функцію своєрідної «десакралізації мови». Автор уже не мислить себе знаряддям провидіння, а навпаки, творчість дає йому можливість удосконалювати світ, викриваючи людські вади.

І. Бондаревська в монографії «Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII ст.», ведучи мову про «Енеїду» І. Котляревського, слушно вказує на значення гумору в процесі переходу до власне літературного світського тексту (2005, с. 229–241). Загалом поділяючи цю думку, не можемо не вказати й на те, що формували світську літературу не лише фольклор і низове бароко, а й високе письменство. Найперше варто вказати на полеміку, крізь призму якої проговорювалися і богословські, й інші актуальні для тогочасної культури проблеми (наприклад партесний спів чи нові живописні техніки). До того ж автори-опоненти фактично стають персонажами твору, які характеризують один одного. На те, як опонент стає персонажем, перегадом указують зауваження Лопатинського, надаючи оповіді певної «драматургічності» та «діалогічності»: «Здѣ расколщик писавшій отвѣты, пляшет и воплит» (1745, арк. 35, перша пагінація) чи «Пожди брат мало, не пляши и не кричи, но разсуждай» (1745, арк. 35, перша пагінація). При цьому варто зазначити, що така стилістика не є притаманною лише полеміці зі старовірами. Скажімо, Іоанікій Галятівський у трактаті «Stary Kościół zachodni...» на маргінесах залишає ремарку: «Така то prawda iak na wierzbie gruszka» (1678, с. 93, друга пагінація).

Тож можемо стверджувати, що трактат Лопатинського витриманий у річищі української традиції й свідчить про розвиток нехай поки що лише пунктирних явищ, проте вони стануть підложжям до постання світської літератури.

Однак сатиричним струменем пронизано не лише передмову, саркастичні зауваження фактично є одним із провідних прийомів протягом усього тексту.

Зокрема в дискусії про хресне знамення одним із доводів було зображення на іконах рук святих. Старовіри обстоювали думку про те, що на старіших іконах можна побачити двоперстне знамення, а на нових — триперстне, яке вже постало під впливом нових віянь. На це Лопатинський відповідає:

Разсуди глаголю, благою ли совѣстію посту-
паеш сице мудрствующ; хотѣл ты от иконопи-
санія показати обычай перстнаго сложенія по
твоему суевѣрїю, а когда увѣдал іконы не по-
казующи сего, но противное тебѣ, изволиш
іконное сложеніе обычаем выправляти. Тако-
вым образом блядь могла бы честною женою
себе показати, приводя во свидѣтельство сы-
на, а сын ея отеческим сыном себе показал бы
приводя во свидѣтельство матер, и так матер
выправилася бы сыном, а сын матерїю. (1745,
арк. 8 зв. — 9, перша пагінація)

А далі, додавши малюнок надісланих йому
з Києва зображень печерських святих, на маргі-
несах додає: «Сколкото трудилися раскольщики,
сколкото рукѣ полюбившихся им с ікон собира-
ли, а нигдѣ любѣимѣша то ими арменскаго ку-
киша настоящего не сыскали и не показали...»
(1745, вставка 1).

Сарказм тут вказує на те, що речі, про які
йдеться, спотворені старообрядцями й не мають
жодного сенсу. Варто наголосити, що автор при
цьому не висловлює неповаги до самих образів,
а ніби говорить про вигадки, які існують лише
в уяві опонентів.

Те саме варто вказати й стосовно аналізу дже-
рел, на які покликалися старовіри. Звертаючись
до праці Теодорита Кирського, Лопатинський
попередньо знаходить її в Патріаршому сховищі
й акцентує на тому, що насправді книжка є не
твором святого, а рукописною збіркою, до якої
«собраны различныя повѣсти о Россыйских ве-
щах» (1745, арк. 12, перша пагінація), тому вже
цей факт змушує засумніватися в достовірності
джерела. Згодом зазначає, що насправді в ній є
лише один аркуш, на якому написано: «святого
Теодорита како подобает рукою креститися...»
(1745, арк. 12, перша пагінація). Далі Теофілакт
докладно аналізує стиль писань Теодорита Кир-
ського, зокрема вказує на те, що святий завжди
поклонявся на джерела, й завжди докорінну
відмінність його стилю від «аркуша», до якого
апелюють опоненти:

Також заключає слово своє: тако святыми
отцами указано й узаконено. А которыми отцы
указано й узаконено не показывает: аки бы в еди-
ной школѣ с расколщиками учился, котори во
всякой бреднѣ своей на отцов шлются, а ни
единого не показывают. (1745, арк. 12 — 12 зв.,
перша пагінація)

Урешті, з-поміж кола київських авторів Лоп-
атинський чи не найбільше приділяє увагу мовно-
стилістичному аналізу. При цьому саркастичний
тон вказує на те, що джерела старообрядців сфа-
льсифіковані. А отже, усе їхнє вчення тримається
на брехні. Загалом це дає підстави дійти висновку,
витриманого в річищі барокового концептизму:
«такою сіє мнѣніє силу имѣет в книгах церковных

каковую на листкѣ оном: то есть ни едину»
(1745, арк. 12 зв., перша пагінація). Тут можна
провести паралелі з Дмитром Тупталом, який так
само, після довгих роздумів про те, що таке боро-
да, зазначав: «Кто писал те словеса, в того главѣ
столько было ума, сколько во власах чувства»
(1748, арк. 301).

Вибудовуючи вервечку доказів, Лопатинський
підводить і до заперечення засадничого для ста-
ровірів твору — «Кирилової книги», указуючи,
що повчання Теодорита про складання пальців у
хресному знаменні є такою ж підробкою.

До речі, згадує архієпископ Тверський і про
бороди й теж при цьому має на меті показати
відпочаткову хибність розкольницького вчення,
тому апелює до Стоголового собору: «Какovy
богословцы были оними Стоглавого собора отцы,
показали свое неискусство... напимѣр: Отмета-
юще брадобритіє глаголю: Сѣе [брадобритіє]
творящїи человеѣческаго ради угождения, про-
тивящесе законом ненавидими будете от Бога
создавашаго нас по образу своему. Аки бы образ
божїи в брадѣ был». І пісумовує: «Сице мнѣти,
есть глупшею ересїю недуговати, неже Антропо-
морфїти болѣзноваша» (1745, арк. 18 зв. — 19,
перша пагінація).

Відтак протягом усього тексту Теофілакт про-
водить гру з читачем, добираючи матеріал, який
стає приводом, щоб кинути в бік опонента сарка-
стичну шпильку, а сатиричне зображення розко-
льницької громади та її провідників виступає
наперед, відтіснивши створений до того Тупта-
лом образ розкольницьких земель як своєрідно-
го інфернального простору. Натомість у Теофіла-
кта це земля неуків і шахраїв. Тут можна навести
чимало прикладів:

В главѣ девятой Стоглавого собора
вѣщают тіе же достохвални отцы сице <...>
правило 67 святого вселенскаго шестаго со-
бора возбраняет всім православным хрїстіа-
ном удавленины не ясти, сиріч колбасы. Тол-
кованіє и такоже сицевое: Нѣщыи убо уго-
ждения ради чревнаго, кров коего либо жи-
вотнаго, хитрости нѣкою сотворяют снядію,
еже глаголют колбасы, и тако кров ядят. Сице
о колбасах богословствуют не справившесе
с мясниками поварами. (1745, арк. 19 зв., пе-
рша пагінація)

Як бачимо, тут автор натякає, що книжки, на
яких ґрунтується розкольницьке вчення, писали
повні невігласи, які не лише на тонкощах бого-
слов'я не знаються, а й на інших справах, про які
беруться писати. Чи інший випад: «Двоперсное
ваше сложеніє <...> от латин ли вы взяли, или от
какого горшаго черта, о том здѣ не изслѣдуем»
(1745, арк. 2, 19 зв., перша пагінація).

Принагідно зазначмо, що Арсеній Мацієвич у
своєму «Увещанїи...» знов-таки будуватиме на

антитезі аргументи супроти розкольниківського учення, про що ми вже писали раніше (2015).

Отже, богословсько-полемічний трактат «Обличение неправды раскольников» є новим етапом у суперечці між представниками «київської школи» та російськими старовірами — представниками Виго-Лексинської громади. Засоби сатири й сарказму є провідною ознакою стилю Теофілакта Лопатинського. На відміну від українських богословів, які дискутували з представниками кола протопопа Авакума (Симеон Полоцький, Стефан Яворський, Дмитро Туптало) та мислили явище розколу лише як наслідок неучтвва, що призводить до трагічних наслідків, митрополит Тверський уже усвідомлює, що старий обряд є потужним рухом, має широке коло симпатиків і становить серйозну загрозу для офіційної православної Церкви на російських теренах. Відтак Теофілакт Лопатинський, а перегадом і автор передмови до друкованого видання Арсеній Мацієвич вдаються до засобів комічного, щоб створити в уяві читача образ старовірських толків як місць шахраїв і невігласів, що відрізняється від створеного раніше Дмитром Тупталом образу розкольниківських земель як втілення зла та своєрідного пекельного простору. Також важливим є й той факт, що в тексті «Обличения...» автори «Поморских ответов» фактично постають персонажами твору. А сарказм та іронія як основні прийоми їх характеристики бодай пунктирно вказують на поступову секуляризацію літератури.

Покликання

- Бондаревська, І. (2005). *Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII століть*. ПАРАПАН.
- Борисенко, К. (2015). Стилiстичні особливості українських богословсько-полемічних трактатів, спрямованих проти «старого обряду». *Синопис: текст, контекст, медіа*, 2(10). [https://doi.org/10.28925/2311-259x.2018\(1\)1518](https://doi.org/10.28925/2311-259x.2018(1)1518)
- Лопатинський, Ф. (1745). *Обличение неправды раскольников*.
- Мацієвич, А. (1861). Увещание к раскольнику, Арсенія Мацієвича бывшего митрополита Ростовского. *Православный собеседник. Издаваемый при Казанской духовной академии*, 3, 182–205, 295–334, 413–450. Типография губернского правления.

- Об Арсеніи Мацієвиче как обличителе раскола. (1861). *Православный собеседник. Издаваемый при Казанской духовной академии*, 3, 349–93. Типография губернского правления.
- Панченко, А. (1980). Новые идеологические и художественные явления литературной жизни первой четверти XVIII века. В: А. Панченко, Г. Моисеева. *История русской литературы: Т. 1. Древнерусская литература. Литература XVIII века*. <http://panchenko.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2345>
- Прокопович, Ф. (1979). Про риторичне мистецтво. У: Ф. Прокопович. *Філософські твори: Т. 1*. Наукова думка.
- Туптало Дмитро (св. Димитрій Ростовський) (1748). *Розыск о Расколнической брынской вѣрѣ*.
- Galatowsky, I. (1678). *Stary Kościół zachodni novemu kosciółowi rzymskiemu pochodzenie Ducha S. od Ojca samiego, nie od Syna pokazuje*.

References (translated and transliterated)

- Bondarevska, I. (2005). *Paradoksalnist estetychnoho v ukrainii kulturi XVII–XVIII stolit [The paradox of the aesthetic in the Ukrainian culture of the XVII–XVIII centuries]*. PARAPAN.
- Borysenko, K. (2015). Stylistychni osoblyvosti ukrainykh bohoslovsko-polemichnykh traktativ, spriamovanykh proty "staroho obriadu". *Synopsis: tekst, kontekst, media*, 2(10). [https://doi.org/10.28925/2311-259x.2018\(1\)1518](https://doi.org/10.28925/2311-259x.2018(1)1518)
- Lopatynskiy, F. (1745). *Oblichenie nepravdy raskolnicheskiya [Exposing the Lies of the schismatics]*.
- Matsievich, A. (1861). Uveshchanie k raskolniku, Arseniya Matsievicha byvshego mitropolita Rostovskogo. *Pravoslavnyy sobesednik. Izdavaemyy pri Kazanskoj dukhovnoy akademii*, 3, 182–205, 295–334, 413–450. Tipografiya gubernskogo pravleniya.
- Ob Arsenii Matsieviche kak oblichitele raskola. (1861). *Pravoslavnyy sobesednik. Izdavaemyy pri Kazanskoj dukhovnoy akademii*, 3, 349–393. Tipografiya gubernskogo pravleniya.
- Panchenko, A. (1980). Novye ideologicheskie i khudozhestvennye yavleniya literaturnoy zhizni pervoy chetverti XVIII veka [New ideological and artistic phenomena of literary life in the first quarter of the 18th century]. In: A. Panchenko, G. Moiseeva. *Istoriya russkoy literatury: T. 1. Drevnerusskaya literatura. Literatura XVIII veka [History of Russian literature: V. 1. Old Russian literature. Literature of the 18th century]*. <http://panchenko.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2345>
- Prokopovych, F. (1979). Pro rytorychne mystetstvo [On rhetorical art] In: F. Prokopovych. *Filosofski tvory: T. 1 [Philosophical works: T. 1]*. Naukova dumka.
- Tuptalo Dmytro (sv. Dymytrii Rostovskiy) (1748). *Rozysk o Raskolnicheskoy brynsoj vere [Research on the schismatic faith]*.
- Galatowsky, I. (1678). *The Old Western Church shows to the new Roman Church the origin of the S. Spirit from the Father himself, not from the Son*.

THE MEANS OF COMIC IN THE THEOLOGICAL AND POLEMICAL TREATISE “EXPOSING THE LIES OF THE RUSSIAN SCHISMATICS” BY THEOPHYLAKT LOPATYNSKYI

Kateryna Borysenko

Academician Yuriy Bugay International Scientific and Technical University, Ukraine

The subject of the study is the theological and polemical treatise “Exposing the lies of the Russian schismatics” (1745) by Theophylact Lopatynskiy, which was a reaction to the “Pomeranian answers” of the Denisov brothers. Determining common topics the author pays attention to their totally different resolving. The role of Russian schismatic literature is underlined. Besides, phases of development and character stylistic features and main direction of Ukrainian theological polemic that time are determined. The Research methodology basis on the works by D. Chyzhevskiy, L. Ushkalov, archbishop Ihor (Isichenko), I. Bondarevska, M. Sulyma, D. Lykhachov, O. Panchenko, I. Yeromin, L. Sazonova, N. Hurianova and others. The aim of the study is to outline the functions of sarcasm and irony in the treatise “Exposing the lies of the Russian schismatics”

by Theophylact Lopatynskyi, who initiates the controversy of theologians of the “Kyiv school” with representatives of the Vygo-Leksyn community. The article first describes the means of the comic in the treatise “Exposing the lies of the Russian schismatics” Theophylact of Lopatynskyi (sarcasm, satire, irony). It testifies the scientific novelty. The article describes comic relief such as sarcasm, satire, irony. It is stated that they are the main features of the Theophylact Lopatynskyi style. The author resorts to them in order to create in the imagination of the readers an image of communities of old believers as a places of crooks and ignorant people. This opinion contrasts with the image of divisive lands as an embodiment of evil and a kind of hell space which are created by Dmytro Tuptalo earlier. In the text “Exposing the lies of the Russian schismatics” the authors of the “Pomeranian answers” actually appears as its characters. In addition, the means of their characterization take note of the gradual secularization of literature.

Keywords: writing; satire; sarcasm; irony; polemical treatise; Baroque; Ukrainian Literature; Russian schismatics.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.2021